

П.Я. Гавриш

КУЗЕМИНСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ В БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

У статті розглядається проблема Куземинського укріплення в системі оборонних споруд Більського городища скіфської доби на Полтавщині. Автор спростовує існування цього укріплення на підставі власних польових досліджень та критичного аналізу опублікованих матеріалів.

В історіографії ХХ ст.¹ міцно тримається думка, що грандіозне за розмірами Більське городище скіфської доби, яке розташоване у середній течії р. Ворскли на Полтавщині, включає в себе три окремі укріплення, об'єднані спільним валом. За цими укріпленнями в літературі закріпилися назви: Західне, Східне і Куземинське. Останнє отримало назву від сучасного с. Куземин Охтирського району Сумської області, яке розташоване на півночі Більського городища. До останнього часу практично ніхто з археологів не сумнівався в реальності Куземинського укріплення. У короткому історіографічному огляді ми звернемо увагу, у першу чергу, на праці тих учених, що мали безпосередній стосунок до польових досліджень Більського городища.

Автор перших археологічних розкопок 1906 р. на Більському городищі В.О. Городцов опублікував матеріали своїх досліджень, серед яких є плани всіх укріплень, у тому числі й біля с. Куземин². На загальному плані Більського городища (рисунок, 1) воно позначене приблизно на 0,5 км південніше від тієї точки, де вал Великого Більського городища відходить від краю берегового плато і повертає на захід. Від цього валу в бік р. Ворскли спускаються два дугоподібні у плані насипи на відстані 0,45—0,5 км один від одного. Довжина їх приблизно однакова — близько 0,4 км, загнуті кінці валів направлені один до одного. Загалом, вони окреслюють територію 20—25 га. В.О. Городцов першим дав назву цьому укріпленню — Куземинське³. Описуючи вали Великого Більського городища, дослідник обмежився лише такою інформацією про укріплення біля с. Куземин: «У південно-східному кутку с. Куземин знаходиться Куземинське городище, розташоване на береговому терасовому уступі; вали його приєднуються до валу Великого городища»⁴. Більше про Куземинське городище В.О. Городцов ніде не обмовився.

Наступна згадка в літературі про Куземинське укріплення в Більському городищі належить Г.Т. Ковпаненку⁵. Вона дещо розширила уявлення про нього, зокрема описує планування і величину: овальна форма, розміри території 600 × 250 м. «Вал, що оточує укріплення дугою з півдня і півночі і примикає до валу Великого городища, споруджено з глини і піску», — додає автор⁶. Далі Г.Т. Ковпаненко посилається на дослідження Б.А. Шрамка, який у 1958 р. встановив, що на території Куземинського городища є порівняно слабо насичений культурний шар, який не перевищує 20 см завтовшки. Знайдена тут кераміка представлена уламками ліпного посуду із защипами і наскрізними протинами вздовж верхнього краю вінця¹⁰. Очевидно, на підставі цих знахідок дослідниця визначила, що Куземинське укріплення було добудоване до Великого Більського городища не раніше IV ст. до н. е. План Куземинського укріплення, опублікований у монографії Г.Т. Ковпаненко, ідентичний до плану В.О. Городцова.

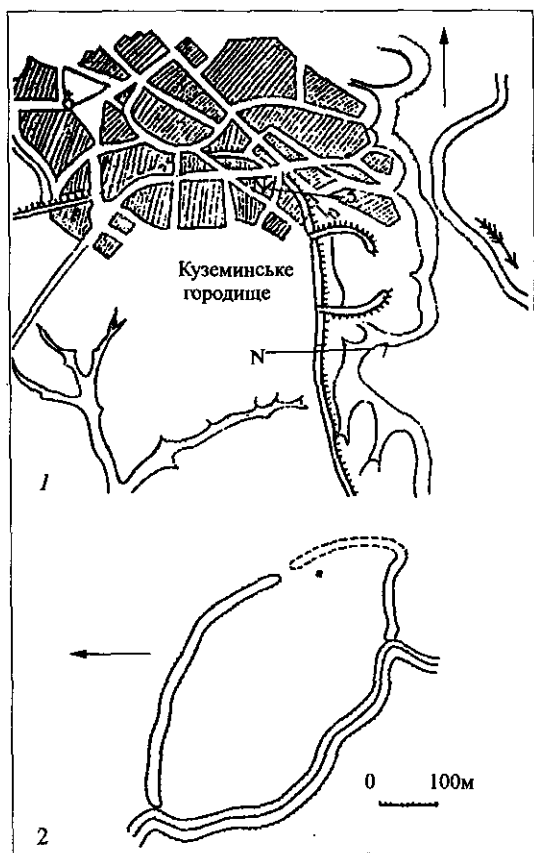
Фактично без змін опублікував план Куземинського укріплення і Б.М. Граков ⁷, але, порівняно з планом В.О. Городцова, кінці валів майже зникаються, утворюючи проїзд. Учений, який проводив польові дослідження на Більському городищі протягом 1958—1960 рр., дійшов висновку, що воно було центром об'єднання на р. Ворсклі спочатку якихось двох, а потім уже трьох родоплемінних груп населення. Одна з них, пізніша, займала Куземинське городище площею близько 10 га. Дослідник обґрунтовує свою гіпотезу тим, що в цьому городищі були проведені пробні розкопки, які дали «поки що місцеву кераміку V—III ст. до н. е.» ⁸. Більше даних у публікаціях Б.М. Гракова про Куземинське укріплення не наводиться, також відсутні будь-які ілюстративні матеріали.

Свого часу проводила дослідження на Більському городищі і А.О. Моруженко, тому нас повинна особливо цікавити її думка про Куземинське укріплення, адже вона там була. Але в працях цієї дослідниці ми не знаходимо нічого нового, лише повторюються твердження, що Більське городище являє собою комплекс, який складається з трьох самостійних укріплень (у тому числі й Куземинського), об'єднаних спільним валом ⁹.

Тепер звернімося до праць найбільш відомого дослідника Більського городища — харківського професора Б.А. Шрамка. Уперше він опублікував свої матеріали про Куземинське городище у 1971 р. Це було коротке повідомлення про те, що Куземинське городище є наймолодшим серед укріплень Більського городища, до якого воно було добудоване не пізніше IV ст. до н. е. Величина його території дорівнює 15,4 га ¹⁰.

Через два роки (у 1973 р.) у статті, присвяченій результатам своїх досліджень на Більському городищі, Б.А. Шрамко вперше опублікував окремий план Куземинського укріплення ¹¹, який значно відрізняється від планів, опублікованих раніше (рисунок, 2). На ньому територія укріплення за формою має еліпсоподібні контури, орієнтована довгою віссю в напрямку північний захід—південний схід. Північно-східний бік укріплення звернений до сточища р. Ворскли, а протилежний — обмежений валом Великого Більського городища. Максимальні розміри площі городища становлять приблизно 600 × 270 м. Північний вал укріплення, який відходить дугою від Великого валу в південно-східному напрямку, має близько 500 м довжини. Починається він у тому місці, де Великий вал різко повертає від краю плато на захід, а закінчується вже в кінці берегового схилу за 0,7 км від русла р. Ворскли.

Південний вал Куземинського укріплення відходить від Великого валу в найбільш східній точці його розташування на місцевості. Тут вал Великого Більського городища, якщо розглядати його з півдня, спочатку повертає в бік мисоподібного виступу корінного берега, а потім круто, майже під прямим кутом, повертає на північний захід, не віддаляючись від краю плато корінного берега. Саме від крайньої східної точки Великого валу, за планом Б.А. Шрамка, відходить південна ділянка

План Куземинського укріплення Більського городища: 1 — за В.О. Городцовим (1911); 2 — за Б.А. Шрамком (1973)

валу Куземинського укріплення, що є чудовим орієнтиром на місцевості. Спочатку, відповідно до згаданого плану, вал Куземинського укріплення прямує на схід, а потім круто повертає на північ, назустріч північній ділянці оборонних споруд цього укріплення, залишаючи прохід між його кінцями шириною приблизно 25 м. Цікаво, що друга частина південного валу Куземинського укріплення на плані Б.А. Шрамка вказана пунктиром. Автор позначає його первісне розташування, що вже відсутнє в наш час. Це цілком відповідає реальному стану речей, адже в тій частині заплави р. Ворскли ще з XIX ст. розташовані садиби мешканців с. Куземин. На плані Б.А. Шрамка показано місце закладки шурфу: поблизу передбачуваної лінії проходження валу в межах городів куземинців.

У згаданій статті Б.А. Шрамко наголошує, що серед більських укріплень Куземинське — наймолодше ¹². Розвідки й шурфовка показали, що на його території матеріалів, старіших за IV ст. до н. е., не виявлено. Обстеження оборонних споруд Куземинського укріплення ясно вказує на те, що вони приєдналися до вже існуючого валу Великого Більського городища. Особливість Куземинського укріплення, зауважує Б.А. Шрамко, полягає в тому, що, на відміну від інших більських укріплень, воно розташоване не на високому корінному березі, а на першій надзаплавній терасі. Далі вчений, уперше в історіографії Більського городища, дає власне пояснення такому незвичайному розташуванню Куземинського укріплення: «Вірогідно, що воно виникло як своєрідне прикриття пристані на березі р. Ворскли, яка тут підходить до самого городища» ¹³.

У цьому ж 1973 р., як свідчить опублікована інформація ¹⁴, на Куземинському укріпленні Більського городища Б.А. Шрамком було зроблено додаткову шурфовку. Автор пише: «Дослідження підтвердили, що це укріплення побудоване для захисту складів і пристані на р. Ворсклі. Постійного населення тут майже не було» ¹⁵. Відразу привертає увагу відсутність логіки в цьому твердженні: з одного боку, була пристань і склади, вочевидь значні, якщо для їх захисту було збудовано такі солідні фортифікаційні споруди, а з іншого — постійного населення там майже не було. А хто ж обслуговував та охороняв такі важливі об'єкти?

Обґрунтування своєї гіпотези про своєрідне функціональне призначення Куземинського укріплення в Більському городищі Б.А. Шрамко подає у двох статтях, опублікованих у 1975 р. ¹⁶. У них говориться, що Куземинське укріплення було збудоване для захисту пристані та складів на березі р. Ворскли, на користь чого свідчить такий важливий факт: у 1952 р. на території с. Куземин випадково виявлено склад у вигляді великої ями з цілими античними гостродонними амфорами. З контексту повідомлення про це видно, що сам Б.А. Шрамко отримав дану інформацію від мешканців с. Куземин, можливо, навіть не з перших рук, тобто очевидців чи авторів цієї знахідки. Конкретного місця знахідки тоді встановлено не було, самих амфор ніхто з науковців не бачив. Інакше б про цю важливу для більської археології знахідку було б розказано докладно, опубліковано рисунки чи фото амфор, як це притаманно загалом для наукових публікацій Б.А. Шрамка. А в даному випадку цього немає. Сучасне с. Куземин займає площу в кілька квадратних кілометрів, і майже вся його територія знаходиться на високому плато корінного берега р. Ворскли. Отже, якщо немає точної вказівки на місце виявлення античних амфор, то чому ж це має бути обов'язково підгірна частина с. Куземин, адже про це ніде не сказано навіть у публікаціях Б.А. Шрамка? Спіратися на неперевірену інформацію сільських мешканців с. Куземина й оперувати цим як встановленим науковим фактом ми вважаємо некоректним. До того ж досить дивно виглядає ситуація, що в піськово-глиняному ґрунті, де близькі ґрунтові води, облаштовували «склади» у вигляді глибоких та великих ям. Загальною властивістю такої ситуації є те, що амфори дійшли до наших часів цілими, та ще у значній кількості, ніби там їх залишили для наступних поколінь. То ж чи «склад» це був, якщо дійсно таке відкриття мало місце? На наш погляд, подібна знахідка більш логічно пов'язується з великим похованням скіфського часу, яке дійсно могло трапитися в нагірній частині с. Куземин. Близькість із грандіозним Більським городищем та його могильниками робить це цілком імовірним. Ще сьогодні навколо сіл Куземин і В'язове збереглися кургани кількадесяти метрів висоти.

Таким чином, «склад амфор» поблизу с. Куземин до однойменного укріплення не має прямого стосунку. Якби такі склади дійсно існували, то їх було б мінімум кілька, але їх ще ніхто не виявив. Дивним є також те, що амфори були «заочно» продатовані Б.А. Шрамком IV ст. до н. е.¹⁷ Привертає увагу також постійне коригування даних у публікаціях Б.А. Шрамка про культурні відкладення Куземинського городища. Наприклад, у 1975 р. стверджувалося, що в Куземинському укріпленні «...майже немає звичайного культурного шару з побутовими і господарчими рештками»¹⁸. А в 1987 р. вже говориться про, хоча й незначний, але реально існуючий культурний шар із знахідками V—IV ст. до н. е.¹⁹

Отже, на середину 70-х років XX ст. було підведено джерельну базу для того, щоб підтвердився давній висновок В.О. Городцова про існування в системі оборонних споруд Більського городища трьох окремих укріплень, у тому числі й Куземинського. Крім подачі археологічних матеріалів, Б.А. Шрамко сформулював теоретичне положення, яке повинно пояснювати незвичайне розташування Куземинського укріплення. У 80-ті роки в працях ученого це подається як надійно встановлений науковий факт²⁰.

Відстоюючи гіпотезу ототожнення Більського городища з містом Гелоном на землі будинів (Геродот, IV. 108), Б.А. Шрамко в системі своїх доказів відвів важливу роль і Куземинському укріпленню: «Існує можливість використати вказівки Геродота і без суперечливих ув'язок. Мабуть, Геродот не випадково повідомляє довжину міської стіни лише з одного боку, бо йому вдалося ознайомитися з найдоступнішою і чітко виявленою ділянкою стіни. Така ділянка простежується на північному боці Більського городища. Примітно, що починається вона поблизу того місця, де в давнину, вірогідно, існували сховища і пристань на березі р. Ворскли (поблизу нинішнього с. Куземин). Оборонна лінія стародавнього міста проходить тут по рівному плато і чітко обмежена двома різкими поворотами. Довжина цієї ділянки, уздовж якої міг без перешкод пройти купець, який приїжджав у місто, становить саме 30 стадій. Спроби його пересуватися в інших напрямках не увінчалися б успіхом, оскільки місцевість перехрещували глибокі яри та балки»²⁸. У своєму оригінальному аргументі автор чомусь не помітив суттєвого протиріччя: інформатор Геродота був сучасником «батька історії» і не міг зупинитися на пристані в Куземинському укріпленні, бо на середині V ст. до н. е. його ще просто не існувало!

У своїй монографії про Більське городище Б.А. Шрамко присвятив Куземинському укріпленню окремий підрозділ, де присутній план, але без вказівки масштабу, місця закладених шурфів та орієнтації укріплення²². У тексті автор детально описує оборонні споруди біля с. Куземин і вперше наводить довжину валів Куземинського укріплення — 898 м. За словами Б.А. Шрамка, вал Куземинського укріплення у східній частині і на північному сході, де колись функціонував цегляний завод, дуже зруйнований, але на ділянках, вкритих лісом, зберігся добре. Розкопки оборонних споруд Куземинського укріплення не проводились, а розвідка та шурфівка внутрішньої території показали незначний культурний шар. Без змін залишилось твердження про особливу роль Куземинського укріплення як прикриття пристані і торгових складів на березі р. Ворскли. Помітне намагання дослідника «подавити» згадане укріплення до часів Геродота: «Зустрічаються фрагменти місцевої кераміки скіфської епохи не старіше V—IV ст. до н. е. та амфори IV ст. до н. е. з рюмкоподібною ніжкою. У с. Куземин при будівельних роботах був виявлений склад античних амфор. Очевидно, Куземинське укріплення існувало з кінця V ст. до н. е. як своєрідне прикриття пристані і торгових складів на березі р. Ворскли»²³. Свої відповідальні висновки Б.А. Шрамко підкріплює посиланням на власну публікацію 1974 р. в археологічному інформативному збірнику, де Куземинському укріпленню відводиться кілька рядків²⁴. Нам не вдалося знайти жодної публікації Б.А. Шрамком рисунків чи фото знахідок із Куземинського укріплення. Навіть у спеціальній монографії ми знайдемо лише короткі словесні описи²⁵.

Гіпотеза Б.А. Шрамка щодо Куземинського укріплення в Більському городищі набула загального визнання і підтримки практично у всіх скіфознавців. Щоправда, останнім часом у висловах окремих дослідників присутня деяка обережність. Наприклад, автори науково-популярного нарису «Більське городище» так пишуть про Куземинське укріплення: «На жаль, майже нічого не відомо про

забудову Куземинського укріплення. Культурний шар тут *остаточно* (підкреслено нами. — П.Г.) пошкоджений кількавіковою господарською діяльністю, пов'язаною з життям великого села, що існує на цьому місці. Випадкова знахідка складу грецьких амфор дає підстави припустити, що Куземинське укріплення захищало головну торгівельну гавань Більського городища, яка існувала на р. Ворсклі»²⁶.

До наведеної вище цитати дозволимо собі зробити деякі зауваження. По-перше, культурний шар Куземинського укріплення міг, звичайно, бути зруйнованим, але археологічні знахідки з нього у будь-якому випадку залишаються на поверхні землі. По-друге, за словами Б.А. Шрамка, більша частина Куземинського укріплення зайнята лісом та ніколи не була вкрита сільськими садибами, і там культурний шар, якщо він дійсно був, обов'язково повинен зберегтися. По-третє, сумнівно робити висновки про існування в районі с. Куземин головної торгової гавані стародавнього міста лише на підставі випадкової знахідки амфор, якщо інших доказів цього не існує.

Автор цієї статті довгий час теж не сумнівався в реальності Куземинського укріплення в системі оборонних споруд Більського городища, цілком довіряючи публікаціям згаданих вище авторів. Але в 1985 р. сталася подія, яка зародила в цьому сумніви. Протягом 1984—1986 років у складі скіфо-слов'янської експедиції Харківського університету на чолі з Б.А. Шрамком працював окремий загін Пелтавського педагогічного інституту під нашим керівництвом. Одного разу Б.А. Шрамко доручив нам здійснити розвідку на Куземинському укріпленні, зробити шурфовку, сфотографувати вали, зібрати підйомний матеріал. З групою студентів-істориків я намагався якнайкраще виконати доручення свого керівника, але справа зазнала повного фіаско — ми не змогли знайти Куземинського укріплення! Це було прикро ще й тому, що я, як місцевий мешканець, знав добре територію Більського городища, проте не виявив валів Куземинського укріплення. Під час розвідок ми звірялися з планом Б.А. Шрамка, але рукотворних валів на першій надзаплавній терасі ніхто з членів розвідагону не побачив. Не дала жодних результатів і шурфовка. Б.А. Шрамко різко негативно оцінив нашу роботу і таке саме доручення дав своєму аспірантові Ю.М. Бойку, який за кілька днів виявив знахідки скіфського часу на території Куземинського укріплення і навіть зняв профілі його валів²⁷.

Після цього прикрого випадку я кілька разів протягом 1986—1995 років робив розвідки біля с. Куземин, але валів укріплення скіфського часу виявити не міг. При цьому бентежили два питання: 1) чому я ніяк не можу відшукати Куземинське укріплення, адже є непогані орієнтири, загальний план і описи; 2) навіщо Б.А. Шрамку були потрібні згадані розвідки 1985 р., адже загальна картина з Куземинським укріпленням на той час уже була зрозуміла й дані про нього міцно закріпилися в історіографії. Високий заслужений авторитет Б.А. Шрамка стримував від поспішних висновків. Але останніми роками, коли здійснюються комплексні масштабні дослідження Більського городища зусиллями декількох експедицій, інтерес до Куземинського укріплення знову зріс. Усі попередні сумніви повинна була розвіяти або підтвердити нова ретельна розвідка за максимальних сприятливих умов.

Така нагода трапилася восени 2000 р., коли тепла й суха погода протрималася до середини листопада. Ліс повністю звільнився від листя, і крізь дерева з валу Великого Більського городища було видно навіть плесо р. Ворскли, не кажучи вже про всю прилеглу територію. Свої розвідки я почав від крайньої північно-східної точки території Більського городища, де діяв колись кар'єр цегельного заводу с. Куземин. Відповідно до плану Куземинського укріплення, який публікував кілька разів Б.А. Шрамко, тут від валу Великого городища в бік р. Ворскли відходить вал довжиною близько 0,5 км. При такій довжині він обов'язково десь повинен зберегтися, якщо його бачив Б.А. Шрамко. Останніми десятиліттями ця місцина зазнала серйозних змін у зв'язку з будівництвом асфальтової дороги та діяльністю кар'єру, яким мешканці с. Куземина користуються й донині. З північної сторони від асфальтової дороги відходить давня сільська вулиця з городами і садами, а під горою розташована територія із садом колишнього будинку відпочинку. Подекуди можна помітити невисокі валкоподібні пагорби, але впізнати в них рукотворні вали скіфського часу не вдалося.

Оглянувши заліснену підгірну частину, де мало знаходиться Куземинське укріплення, ми зосередили увагу на крайньому східному виступі валу Великого Більського городища, від якого, як чітко зрозуміло з плану Б.А. Шрамка, відходить на схід південний вал Куземинського укріплення. Навколишня місцевість дуже добре проглядалася на кількисот метрів. Тут чудово збереглися вал і рів Великого городища, їх круті схили. Звичайно, це сталося завдяки лісовій рослинності на їх поверхні. Ще здалеку впадає в око вузький, але досить високий мис, який, ніби велетенський язик, простягається у східному напрямку. Від плато корінного берега він відокремлений глибоким (близько 4 м) ровом валу Великого городища. Місце на цій ділянці Більського городища дуже примітне, бо тут Великий вал робить коліноподібний поворот практично під прямим кутом. Саме звідси тягнеться на схід від корінного берега вузький мис, який лише дуже віддалено може нагадувати вал. Оглянувши його по всій довжині, ми залишилися твердо в цьому переконані. Перші 50—60 м довжини від краю плато мис має основу близько 80 м і висоту понад 15 м, схили його дуже пологі, якщо їх порівняти зі схилами Великого валу, що проходить неподалік. Якщо цю ділянку мису гіпотетично прийняти за штучний земляний вал, то він значно перевищує своїми масштабами найвищі вали Західної фортеці Більського городища. До того ж, неодмінною ознакою валу скіфської доби є наявність поруч рову, який, у першу чергу, був резервом ґрунту для насипу валів. У даному випадку в залісненій частині ми мали б спостерігати гігантських розмірів рів, але на його присутність навіть натяку немає.

Далі на схід вершина мису поступово знижується, а його основа розширюється, схили стають більш пологими. Через сотню метрів поверхня мису перетворюється на округлий майданчик, розміром близько 80 × 100 м, що здійснюється над річковою заплавою на 20—25 м. Під час розвідок не було можливості провести точні виміри, тому вказані розміри є лише приблизними. Майданчик у кінці мису міг бути зручним для невеликого городища, бо в окремих місцях схили його досить круті. Зараз на території майданчика помітні сліди окопів, очевидно, часів війни. Слідів руйнувань на півночі майданчика не помітно, де, за планом Б.А. Шрамка, у давнину «вал» Куземинського укріплення повертав на північ, але на сьогодні вже зруйнований, тому позначений на плані пунктиром. Там ніні розташовані сільські двори і городи. Огляд останніх, майже повністю зораних на час розвідок, не дав жодних результатів щодо підйомного матеріалу скіфської доби. Ґрунт на городах одноманітний — темно-сірий супісок. Місцевість має вигляд типової річкової заплави, як на південь, так і на північ уздовж русла р. Ворскли.

Які ж можна зробити висновки з викладеного вище?

1. У науковій літературі багато разів опубліковано план Куземинського укріплення Більського городища, археологами виміряна його площа, довжина валів, було знято їх профілі, але нез'ясованими залишилися висота й ширина цих валів, відсутній детальний опис. Логічно передбачити, що оборонні споруди Куземинського укріплення повинні нагадувати зовнішнім виглядом вали Більського городища і мали б добре зберегтися на залісненій території. Детальний огляд місцевості не дає підстав визнавати реальність існування стародавнього укріплення в підгірній частині с. Куземин. До речі, жодних укріплень не позначено і на великомасштабній карті, тоді як усі інші оборонні споруди Більського городища військові топографи ретельно зафіксували.

2. У публікаціях про Куземинське укріплення по-різному говориться про культурні відкладення на його території: то відсутність звичайного культурного шару, то його слабка насиченість, то його часткове або повне зруйнування. Але ніхто з дослідників і досі не опублікував жодної археологічної знахідки з Куземинського укріплення, хоча вони можуть дійсно існувати. Але чи справді їх слід пов'язувати з міфічним Куземинським укріпленням? У підгірну частину с. Куземин якась невелика кількість матеріальних решток скіфського часу могла потрапити різними шляхами. Якщо був культурний шар, то матеріали з нього не могли загубитися безслідно з поверхні землі, навіть при сучасному інтенсивному землекористуванні. Якщо Куземинське укріплення прикривало пристань і торгові склади, то повинні зберегтися досить численні матеріальні рештки, а не лише десяток знахідок.

3. Не зовсім коректним є зв'язок випадкової знахідки скупчення амфор в с. Куземин (до того ж, факту неперевіреного і достовірно не встановленого) з «торговими складами» на березі р. Ворскли. Цей зв'язок штучний і ніяк не може сприйматися як науковий аргумент.

4. Б.А. Шрамко висунув гіпотезу про функціональне призначення Куземинського городища як прикриття пристані і торгових складів на березі р. Ворскли. Ця гіпотеза має багато слабких місць і викликає кілька запитань. Чому склади грецьких купців було влаштовано так далеко від найбільш залюднених місць Більського городища, адже це дуже невігдно, особливо економічно? Хто споруджував оборонні споруди Куземинського укріплення: самі греки чи місцеве населення? Це зовсім не виправдано, бо краще скористатися вже існуючою системою фортифікаційних споруд, наприклад Східної фортеці. Судячи з плану Б.А. Шрамка і наведених у літературі даних, Куземинське укріплення має солідну площу й оборонні споруди, тож логічно припустити, що й об'єкти, які воно прикривало, повинні бути адекватно масштабними, після яких археологам дісталася б велика «здобич», але, крім десятка уламків ліпної кераміки і кількох уламків амфор, поки що нічого виявити не вдалося. Чим пояснити таку невідповідність?

Можна було б ще зробити зауваження, які викликають сумнів у реальності існування Куземинського укріплення при Більському городищі. Зі сказаного вище висновок може бути лише один: сьогодні немає жодних наукових доказів і фактів стосовно існування Куземинського укріплення як частини фортифікаційної системи Більського городища.

Автор цієї статті усвідомлює всю відповідальність за власні висновки і в жодному разі не ставить за мету кинути тінь на репутацію та заслуги відомих дослідників Більського городища. Проблему Куземинського укріплення не можна вважати остаточно закритою. Останніми роками в Більському городищі плідно працюють кілька археологічних експедицій, і будь-хто з учених може перевірити висновки автора та висловити свою думку. Настав час остаточно з'ясувати «долю» Куземинського укріплення ще й тому, що у 2006 р. минає сто років від перших археологічних розкопок у Більському городищі. Видатна пам'ятка української археології заслуговує на те, щоб цю дату відзначити науковою конференцією і випуском збірника праць, де були б підсумовані останні досягнення у вивченні найбільшого в Європі городища раннього залізного віку.

¹ Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С. 31—32, 174; Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: Збірник наук. праць. — Полтава, 1996. — С. 9, 122, 387; Role R., Murzin V.J., Šramko B.A. Das Burgwallsystem von Bel'sk (Ukraine): Eine frune Stadtartige anlage im Skythischen Landesinnerm // Hamburger Beiträge zur Archäologie. — Mainz, 1996. — В 18. — 1991. — S. 68; Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б. Більське городище. — Київ-Гамбург-Полтава, 1999. — С. 25, 32—33, 70; Археология Украинской ССР: В трех томах. — Том второй. Скифо-сарматская и античная археология. — К., 1986. — С. 115; Стени европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 74.

² Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Тр. 14 Археол. съезда. — М., 1911. — Том 3. — С. 94.

³ Там само. — С. 93.

⁴ Там само. — С. 119.

⁵ Ковпащенко Г.Т. Племена скифського часу на Ворсклі. — К., 1967. — С. 61—62, 72.

⁶ Там само. — С. 72

⁷ Граков Б.Н. Скифы. — М., 1971. — С. 154.

⁸ Там само. — С. 157, 162.

⁹ Моруженко А.А. Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху // Скифский мир. — К., 1975. — С. 135; Її ж. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII—III вв. до н. э. // СА. — 1985. — № 1. — С. 166—167.

¹⁰ Шрамко Б.А. Исследования Бельского городища // Археологические исследования на Украине в 1968 г. — Вып. 3. — К., 1971. — С. 56—57.

¹¹ Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. — К., 1973. — С. 93. — Рис. 6.

¹² Там само. — С. 84, 93.

¹³ Там само. — С. 93.

¹⁴ Шрамко Б.А. Раскопки на Бельском городище // АО 1973. — М., 1974. — С. 365.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Шрамко Б.А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелано-будинская проблема // СА. — 1975. — № 1. — С. 67; *Його ж.* Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон // Скифский мир. — К., 1975. — С. 97.

¹⁷ Шрамко Б.А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища... — С. 67.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи... — С. 32.

²⁰ Шрамко Б.А. Ф. Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 225; *Його ж.* Підсумки досліджень Більського городища // Археологія. — 1987. — № 57. — С. 77.

²¹ Шрамко Б.А. Підсумки досліджень... — С. 77; *Його ж.* Куземинская пристань и торговые связи жителей Бельского городища // Проблемы археологии Сумщины: Тез. докл. обл. науч.-практ. конф. — Сумы, 1989. — С. 42—43.

²² Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи... — С. 31—32. — Рис. 8, 1.

²³ Там само.

²⁴ Шрамко Б.А. Раскопки на Бельском городище... — С. 365.

²⁵ Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи... — С. 32, 179.

²⁶ Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б. Більське городище... — С. 32—33.

²⁷ Шрамко Б.А. Раскопки Гелона // АО 1985. — М., 1987. — С. 440.

Одержано 07.11.2002

П.А. Гавриш

КУЗЕМИНСКОЕ УКРЕПЛЕНИЕ В БЕЛЬСКОМ ГОРОДИЩЕ

В начале XX в., во время полевых археологических исследований на Бельском городище, В.А. Городцов нанес на общий план укрепление у с. Куземин, которое будто бы примыкает к валу Большого Бельского городища со стороны р. Ворскла. Никаких конкретных материалов, характеризующих это укрепление, опубликовано не было. В послевоенные десятилетия исследователи Бельского городища Г.Т. Ковпаненко, Б.Н. Граков, А.А. Моруженко, Б.А. Шрамко поддержали мнение В.А. Городцова о существовании Куземинского укрепления как составной части фортификационной системы Бельского городища. Б.А. Шрамко обосновал функциональное назначение Куземинского укрепления как прикрытия торговой пристани-порта г. Гелона на берегу р. Ворсклы.

Однако анализ опубликованных в научной литературе материалов и данные разведок не позволяют автору согласиться с мнением о существовании в оборонительной системе Бельского городища отдельного Куземинского укрепления. Некорректным следует признать использование случайно обнаруженных в 1952 г. где-то на территории с. Куземин античных амфор, которых никто из исследователей не видел, в качестве аргумента в пользу определения несуществующего Куземинского укрепления как прикрытия торговой пристани на берегу р. Ворсклы и наличия там складских помещений греческих купцов в V—III вв. до н. э.

Не подтвердилось и наличие культурного слоя на предполагаемой площади укрепления.

P.A. Gavrysh

A KUZEMYN'S'KE FORTIFICATION OF THE BELS'KE HILLFORT

At the beginning of the 20th century during excavations on the Bels'ke hillfort V.A. Gorodtsov plotted on the general plan a fortification near the village of Kuzemin, as if it bordered with a bank of the Velyke Bels'ke hillfort on the side of the River Vorskla. There was no publications of materials giving concrete expression to this fortification. After the II World War researchers of the Bels'ke hillfort such as G.T. Kovpanenko, B.N. Grakov, A.A. Morudjenko, B.A. Shramko supported Gorodtsov's opinion about the Kuzemins'ke fortification as a part of fortification of the Bels'ke hillfort. Shramko grounded a purpose of the Kuzemins'ke fortification to protect a trade wharves of the town of Helon on a bank of the River Vorskla.

However analysis of published materials in the scientific literature and database of prospecting give no opportunity to the author being of the opinion that separate Kuzemins'ke fortification was in existence in a system of fortification of the Bels'ke hillfort. Uncorrected turning to account is to admit according to ancient Greek amphorae found somewhere in territory of the village of Kuzemyn in 1952. Nobody of researchers saw they but they are drawn as an argument in favor of existence a non-existent Kuzemins'ke fortification as a protection of the trade wharves on a bank of the River Vorskla and being warehouses of Greek merchants from the 5th to the 3rd centuries BC there.

Pointed cultural layer wasn't found on a hypothetical ground of fortification.